

ОСНОВЕ ПЕДАГОГИЈЕ И ШКОЛСТВА У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ 1941–1944. ГОДИНЕ

Још од Платонове расправе *Држава* познато је да су педагогија и школство више-мање непосредан израз друштвено-политичке и идеолошке структуре сваке земље па је то случај и са проблемом садржаним у наслову на који желимо да дамо сажет одговор.

Распад Краљевине Југославије и настајање квислинских власти окупиране Србије 1941–1944. да конципирају и одрже просвету и школство у оквирима нацифашистичке доктрине и политике¹

Нашавши се као мала земља изузетно хетерогене структуре у сукобу интереса великих сила, Краљевина Југославија – која је ионако била заснована на погрешној унитаристичкој концепцији Срба, Хрвата и Словенаца као „троименог народа“ – тридесетих година 20. века је већ била загазила у воде профашизације, затим је приступила Тројном пакту тј. „новом светском поретку“, донела законе против Јевреја и Цигана као „нижих раса“ и главну опасност видела у наводној издаји државе и српског народа од „комунистичких агената“ – Комунистичке партије Југославије и Коминтерне. Од стране релативно напреднијег дела војске и грађанства, под англосаксонским утицајем, Југославија је 27. марта 1941. одбацила Тројни пакт и омела његове планове о муњевитом уништавању СССР-а. Хитлерова одмазда била је страховита: територија Југославије је брзо прегажена и подељена на девет окупационих зона, међу којима је била и марионетска Независна Држава Хрватска као и неке територије променљиве намене и назива, свака са посебним законодавством и управом. У овом саопштењу разматра се ситуација у просвети и школству на територији под окупацијом и командом управног команданта Србије, са око 4,5 милиона житеља.

¹ Видети А. Стојковић, *Друштвено-политичка и идеолошка основа идеологије и школства у окупираној Србији 1941–1945. године*.

Цитирамо два окупацијска листа која су (под контролом окупатора) излазила у Београду. То су: *Нациа борба* (скраћено: НБ), недељни лист Љотићевог покрета „Збор“ (излазио од септембра 1941. до септембра 1942) и *Ново време* (скраћено: НВ), дневни лист који је излазио 1941–1944. а једном недељно од августа 1941. до јануара 1944. замењивао га је лист *Понедељак*.

Српски народ био је осуђен на биолошко уништење. Водећи грађански интелектуалци српског народа (нарочито после нацистичких погрома у Краљеву, Крагујевцу и другим местима) навели су 29. августа 1941. генерала Милана Недића да се прихвати образовања владе „народног спаса“ чији је министар просвете и вера од 8. октобра 1941. до краја окупације био Велибор Јонић. Недићева замисао била је да се што је више могуће заштити биолошка снага српског народа од усташког и окупаторског геноцида и осигура његов што повољнији положај у послератној Европи. Међутим, Недићева влада морала је безусловно да извршава наредбе окупационих власти и спроводи ублажену варијанту нацифашистичке идеологије у српском друштву и нарочито у просвети и школству. Поред Јонића као главног аутора окупацијске просветно-школске политике, узор ове идеологије и политике нађен је у спису Густава Месершмита *Начела националсоцијалистичкој војска на свей*, који је објављен 1942. и достављен свим школама ради остваривања у пракси.

Стратегија НОП-а са КПЈ на челу била је усмерена ка јединству свих антифашистичких снага у борби против окупатора и квислинга. До јесени 1941. сарадњу су прихватили и четници Драже Михаиловића, на чему је инсистирала и влада СССР-а која је одржавала дипломатске односе са југословенском владом у Лондону. Током битке за Краљево четници су прешли на „стратегију чекања“ док западни савезници не доведу немачко-италијанску војну силу до пред коначни слом, када би се војно активирали ради васпостављања Краљевине Југославије на основама буржоаског система уз што чистији српски етнички простор. Западни савезници антихитлеровске коалиције нису хтели ништа да предузимају против усташког и немачко-италијанског геноцида против српског народа па је Винстон Черчил почетком 1942. на молбу југословенске краљевске владе да осуди усташки геноцид поновио своју оцену да га се „не тиче судбина неколико стотина хиљада српских сељака у Хрватској и Босни чије уништење не одлучује рат“. Да би се српски народ радикално окренуо против НОП-а, Недићева влада је 13. августа 1941. под принудом, због страха од одмазде окупатора и лажног уверења да се тиме може умилостивити окупатор, успела да око 420 најистакнутијих српских интелектуалаца потпише антикомунистички „Апел српском народу“ као „једини пут српског националног спасења“ потпуним покоравањем окупаторовим наређењима.

Значајни део такве опште идеологије и политике којом су партизанске и четничке формације постале непријатељске а четничке уз то сарадници окупатора и квислинга, била је *просветно-школска идеологија и војска српске марионетске окупацијске државе*. Она се састојала у некој врсти *војске ублаженог нацифашизма са српским националистичким традиционализмом и конзервативизмом*. Ову идеологију и политику креирали су и спроводили претежно чланови Љотићевог „Збора“, пре свега министар Јонић са сарадницима. Током времена, у помоћ им је притекао изванредан број истакнутијих српских интелектуалаца националиста

и традиционалиста, са жељом да се бар донекле спасе млада генерација и сачека по Србе повољан крај ратног сукоба. Нарочито стручни педагози међу овим интелектуалцима давали су често доста трезвене предлоге из фонда традиционалне педагогије прилагођеног тадашњим околностима српске школе. Продор оваквих схватања био је снажнији после капитулације Италије, када је Хитлер са Рибентропом 18. септембра 1943. примио у аудијенцију генерала Недића и обећао му повољније место српском народу у „новом светском поретку“ уз услов да и даље извршава пронацистички програм, чија су основна начела била следећа:

– Бескомпромисни *антимарксизам* и *антикомунизам* као елемент погледа на свет целог српског народа а нарочито младе генерације усмерене уништењу НОП-а, није успешно спроведен. Карактеристике нацифашистичке идеологије и политике, иначе крајње еклектичке, реакционарне, антихумане, погромашке, човекомрзачке, шовинистичке и тоталитаристичке, строго расистичке, мистичке и са низом других негативних особина – биле су више-мање ублажене. Иако је Димитрије Љотић настојао да се дистанцира од нацифашизма, пракса његових Добровољачких одреда, чланова квислиншке власти и српске окупационе културно-просветне оперативе била је у основи нацифашистичка. Ближе одређени, ови елементи идеологије и политике могу се овако одредити. Расизам је спровођен као антисемитизам, антимаџинство, антисовјетизам с антисловенством и антианглосаксонством, а према Јеврејима, Циганима и Србима у стрељању 100 домаћих талаца за једног убијеног и 50 за једног рањеног немачког војника. Одмазда је садржана и у наредби: „мир, ред и рад“ као услову опстанка српског народа, чиме је он усмерен против НОП-а и натеран на производњу хране и сировина за ратне потребе окупатора. Инсистирало се на ослонцу на задружно сељаштво као „темељ нове сељачке задружне државе“ српског народа у којој ће и радници имати своје место у „Српској заједници рада“ као организацији сељака и радника.

„*Национално образовање и васпитање*“ и „*српски њојед на свети*“ дати у моделу борбеног интелектуалца посвећеног отаџбини и „здројој традицији“ и усмереног против комунистичког интернационализма, одликовали су се „дубоким идеализмом“, „чувањем предања и обичаја“, дичењем јунаштвом и племенитошћу „старе српске господе“, „духом заједнице“ итд. Уведено је стављање имена пре презимена у школству и јавном комуницирању.

Извршен је покушај реафирмације Заједнице дома и школе, поштовања друштвене и школске дисциплине уопште. Извршена је корекција репресивне политике утолико што је крај Крушевца отворен дом за рехабилитацију лакших малолетних деликвената, а у Смедеревској Паланци логор за преваспитавање скојеваца и млађих комуниста.

– После II заседања АВНОЈ-а (29. новембра 1943) развијена је пропаганда којом се Ј. Б. Титу приписује „паклена намера“ „уништења српског народа“, а током окупације настојало се да се путем штампе и

радија докаже тесна повезаност масонерије, јеврејства, англосаксонства, Коминтерне и комунизма уопште као уједињених „паклених сила“ заклетих да униште српски народ и словенске народе уопште.

– Као „два наша највећа зла“ сматрана су: сељаци који су напустили своја домаћинства и претворили се у градске пролетере бескорисне народу, и псеудоинтелектуалци – варошани увек незадовољни својим положајем а без стручне спреме и жеље да се укључе у радни процес. У основу образовања и васпитања стављена је *радна школа*, а нарочито подизање села да би оно постало концентрационо подручје нове Србије. „Снага и будућност Србије“ тражени су у сељаштву, које чине удружени „домаћини“ у „народном задругарству“.

– Врхунац српске културе налазио се по овој идеологији у српској народној поезији и фолклору, фрескама и манастирској архитектури, у Његошевом *Горском вијенцу*. Форсирано је празновање црквених празника (Божић, Ускрс, крсно име, обетине итд.), поштовање моштију светитеља, разуме се – вера у Бога по православним хришћанским канонима; у традиционализам укључени су и култ породице (јер „здрава породица је основа здравог народа“), истицано је „осећање припадности тлу и крви“, народној заједници насупрот буржоаском индивидуализму, инсистирано је на начелу да „права морају бити скопчана с дужностима“, а положај жене враћен је на време патријархата („не жена–дама већ жена–мајка“ и домаћица) итд. У афирмацији традиционализма, квислиншка идеолошко-школска екипа истицала је као узоре конзервативно и реакционарно моделоване великане српске историје од Светог Саве и владарâ династије Немањића до великана културе Доситеја и Вука, Стојана Новаковића, Илије и Милутина Гарашанина и др.

Традиционализам се темељио добрим делом на мистификованом светосавском православљу и на крајње нестручно и идеологизирано схваћеном филозофском идеализму као „синтези мистицизма и емпиризма“(!) којим се негира објективност узрочности и морални проблем своди на гносеолошки и сличне бесмислице; ови су идеолози (нарочито Јонић) били уверени да се таквом филозофијом „боре за свету ствар, за бољег човека, који ће бити у стању да оствари боље и праведније друштво, друштво братске љубави и солидарности“. Филозофски идеализам тако незналачки конципиран противстављали су филозофском материјализму. Да он човека своди на ниво животиње тврдили су нарочито социолог Милосав Васиљевић, филозофи Милован Ђ. Поповић, Милан М. Јовановић, Радиша Митровић и други. Колико се такво схватање будућности Србије у оквирима нацифашистичког поретка слагало са идеологизираним филозофијом може се закључити и по масовним прогонима и ликвидацијама напредних ученика и студената током окупације, злочинима чије су спровођење већим делом просветни радници успели да избегну; такав један задатак који је министарском наредбом наставничким саветима средњих школа наметнут био је и идентификовање и одстрањивање из школа Јевреја и Цигана (а сви запослени у јавним службама морали

су имати полицијска уверења да нису Јевреји или Цигани), док су све остале ученике морали да индивидуално окарактеришу и сврстају у једну од три групе: „национално непоуздане и компромитоване“; „лабилне и подложне негативним утицајима“; и „национално поуздане и исправне“; први су ликвидирани или затварани у логоре; други принудно „прева-спитавани“; трећи служили као узори и често ангажовани у јустификацијама над члановима прве и друге групе својих другова.

У закључку овог дела наших излагања, са историјске дистанце од пола века, морамо констатовати следеће:

– Иако наметнута од окупатора, друштвено-политичка и идеолошка пронацифашистичка основа делатности Недићеве владе 1941–1944.² мора се осудити као историјски погрешна и штетна по српски народ. То се односи нарочито на њену квислиншку службу окупатору, учешће у масовним прогонима и ликвидацијама комуниста и других антифашиста, што смо доста детаљно напред изложили.

– Недићевој влади се мора признати да је прихватила велики број избеглица од усташког геноцида (међу њима и Словенаца), да је успела да одржи на минимуму егзистенције и очува знатан део биолошке снаге српског, јеврејског, циганског и других етничких група на овим просторима.

– Констатација Пека Дапчевића која се односи на југословенску владу у Лондону и краља Петра II Карађорђевића *mutatis mutandis* вреди и за Недићеву владу:³ војне формације Драже Михаиловића а уз њих и Милана Недића, „остављене су од свих савезника, од свога народа, на крају и од краља Петра II“, (иако – додајмо – извршене под утицајем Винстона Черчила); Петар II је тада учинио највећи и најсудбоноснији „историјски чин“ у својој владавини Прогласом октобра 1944, којим „се завршио грађански рат“ између партизана и четника: „Коначно је друга страна пришла првој, дошло је до помирења, и удружујућа оружја победоносно су завршила рат“.

– Од релативно и данас прихватљивих одлука и настојања Недићеве владе, треба истаћи следеће. То су:

а) Спасовање и обнова културно-историјских и научних установа и вредности које су страдале у бруталним одмаздама нацифашистичке солдатеске (библиотеке, архиве, музеји, школе, цркве и манастири итд.).

б) Прокламовање аристотеловског мерила да људи који стоје на врховима народне и државне управе својим животом и радом морају да служе као узори поштења, рада, правичности и осталих врлина и спремности на жртву личних друштвеним интересима.

² Миле Бјелајац, *Милан Недић (1877–1946)*, Сто најзнаменитијих Срба, приређивач Звонимир Костић, изд. Принцип, Ш–Југопублик, Београд–Нови Сад, 1993, 489–494. Према расположивим документима, аутор је скицирао основне Недићеве заблуде али и заслуге за српски народ.

³ *Полијтика*. 25. XII 1995. 23.

в) Реафирмација вековно освештаног начела да у образовању и васпитању младих и свих грађана морају деловати јединствено заједнице дома, школе и друштва (државе).

г) Афирмација задружног покрета и стварање услова да пољопривредни произвођачи остају на селу где налазе своју будућност у „заједници рада“ сељака, радника и других посленика, чијем просперитету мора бити окренуто цело друштво. Уз то, стална борба против бирократије.⁴

д) Уз посебно неговање интелектуално даровите омладине, стављање у основу наставе и школства тзв. школе рада, награђивања према друштвеној вредности рада и стваралаштва.

е) Високо уздизање у скали вредности социјалних врлина, стављања општих изнад личних интереса и родољубља као круне спремности на жртву за свој народ уз нуно поштовање и сарадњу са свим другим народима у условима равноправности.

Ове позитивне вредности почеле су се снажније афирмисати после слома Мусолинијевог солдатевог, када су прогресивни грађански педагози постајали све утицајнији у програмирању и раду српских окупацијских школских установа. Неке од њих покушала је да после 1945. преузме и остварује социјалистичка школа, али су друштвени токови уз дивергенције националистичких сепаратизама омогућавале и чак подстицале многобројне концепцијске импровизације и промашаје у организацији просвете и школства и довели до стања у којем се данас налазимо.

Упркос можда добрим намерама, ни српско окупацијско школство није било боље среће. Поучени лошим резултатима рада у просвети и школству у Краљевини Југославији, Јонић и сарадници желели су да (у оквирима нацистичке идеологије и политике и војне диктатуре) сачине што боље концепције школског рада од основне школе до универзитета – али су оне једна за другом у пракси пропадале. Укажимо бар у скици како је тај процес текао.

*„Државни просветни план“ реформе просвете
и школства с напласком на стручном образовању
и радном и национално-моралном васпитању*

Наслањајући се на наслеђену администрацију непоуздану за извођење окупацијских програма, Министарство просвете се с разлогом борило „против бирократије“ па је Јонић планирао формирање Главног просветног савета који би се састојао „од представника свих сталежа, корпорација, високих просветних и научних установа, тако да буде у стању прикупљати податке о стварним просветним потребама нашег народа

⁴ В. Јонић, *Против бирократије!*, 25. VII 1941, у: Национални списи III. *Министар просвете говори...*, 1941, 21. Корисне предлоге о овом горућем проблему давно пре тога дао је збораш Милосав Васиљевић, *Проблем уједињена администрације*, I, Београд 1934, 3–16.

и да тако, као саветодавни орган Министров, буде јемство за континуитет просветне политике“. Настојећи да спасу што се спасти може, многи грађански педагози и школски људи притекли су у помоћ просветно-школској администрацији корисним предлозима. Тако је током 1941–1942. године настајао план и програм реформисане просвете и школства од основног до универзитетског.

*Каква српска просвета и школство не треба да буду, сложила се већина кривичара: Недић на челу своје владе и министар просвете, и многи педагози, социолози, политиколози...*⁵

⁵ Ту је критику резимирао др Славко Пејић, *Каква треба да буде просвета?*, НВ бр. 21, 15. VI 1941, 4. По њему, доживели смо слом школског система, његових планера и извођача: формирана је генерација за генерацијом коју карактеришу „разузданост и непристојност“, „дрско и неморално понашање према старијим и на јавним местима“, „тешке и крупне подвале и изгреди према наставницима и родитељима“, „криминални изостанци и сукоби с наставницима и родитељима“ (дакле дисконтинуитет између генерација), „мршаво и бледо родољубиво васпитање“, „кукавичлук, безглавост и духовна беда у садашњем рату“ и сл. У друштву, превладали су лични над друштвеним интересима, „потпуна тама на пољу части и морала“, „наша управна машина била је изразито *бирокрајско-иаразијска*“; за све то криви су и родитељи, и школа, и „званична просвета“. Школе су биле наопако постављене – просвета се „спуштала олозго надоле“: „код 60–70% неписмених створили смо скупочене научне заводе да задовољимопусту таштину појединаца и њихових породица за јаким везама“, а професори су постављани мимо конкурса, не по способности већ по везама.

Отуда је захтев времена и будућности: увести „мерила национална и чисто стручна“ тако да професори „свом снагом приону на посао родољубивог и моралног васпитања и препорода наше омладине“ у чему „скоро сваки метод биће добар само ако је васпитач и просветитељ ваљан“. „У просветном раду мора се водити рачуна првенствено о главним и највишим народним идеалима и интересима, о одржању и унапређењу самог народа и његове заједнице“. „Наш просветни кадар мора *савално имати на уму јуну одговорности за свој рад у народу*“. „Народ с правом тражи и очекује да му школе и наставници даду поштену омладину, спремну за рад и способну за живот“, и поврх свега „да садашњи и будући његови нараштаји буду прекаљени патриоти“ да би могли да „изврше један виши задатак, једну нарочиту мисију, коренити препород, васкрс народа и његове заједнице“. Парадигма захтева: „*Главни и једини лек народној несрећи је саварање из основа нове интелекцијације, новој менијалистичкој вици народних интереса, на мести менијалистичкој уских, личних интереса*“.

Сличне захтеве истакао је и министар Јонић (*Коренића реформа наше просвете и школства и наших школа*, НВ бр. 65, 21. VII 1941, 1), помоћник министра просвете Владимир Велмар–Јанковић (НВ бр. 144, 19. X 1941, 5: насупрот „моралном и друштвеном расулу“ које је оставила прва Југославија, „дужност нове школе“ је „да створи заједно са напорима породице наше, тип *одговорној младој грађанина српској*“), затим закључак владе кроз речи ген. Недића (*Судбоносне заблуде у васпитању и образовању наше омладине*, НВ бр. 320, 20. V 1942, 1): после распада старе државе „најболније разочарење доживели смо са нашом школом, са наставом у њој и са васпитањем наше омладине. Место да нам је школа давала трезвене грађане и честите државне службенике, она нам је, нарочито у последњим омладинским нараштајима, давала подивљале и крвожелне типове, који су у рушењу народне имовине и убијању невиних људи налазили задовољење својих изопачених нагона и схватања“ (Недић јасно алудира на скојевце и младе комунисте, али и на четничке кољаче). Кривица за то по Недићу пада пре свега на српске школе: „Настава и васпитање у нашим

Циљ свих школа био је стварање и уздизање „народне културе“ непосредном сарадњом дома, школе и државе. У све школе треба унети „нов дух, који ученике има научити стваралаштву и раду, као основним националним и социјалним дужностима“; насупротив вербализму и књишкој настави, школа мора „оспособљавати за стварни живот и рад“ и формирати „социјалне личности“ које ће се „ставити у службу народне заједнице“ свесне да опште добро мора бити изнад свог личног добра. Поред оспособљавања за професију, школа мора изграђивати позитивне, оптимистичке, карактерне личности окренуте будућности. Основна пажња посвећује се „народном просвећивању“ да се заврши са универзитетом који спрема „елитну интелигенцију“.

Основна педагошко-дидактичка теорија је – *радна школа*. Стога су већ од школске 1942/1943. године укинута самоуправне гимназије и форсиране *грађанске школе* као наводно срећан спој општег и стручно-практичног образовања: у то време радило је 27 таквих школа са 700 наставника. Каснији планови школских реформи укључили су грађанске школе у предвиђени разуђен систем школства, али ни он није остварен. Средње

школама нису учинили нашег човека ни моралним ни срећним. Нашу омладину школа није учинила племенитијом, нити ју је научила самодисциплини и сузбијању рђавих склоности и страсти. Каква је била, она је више штетила но користила.“ Недић за речено наводи резултате школских, полицијских и других статистика и тумачења: 70% злочинаца били су писмени а само 30% неписмени; добар део наше школоване омладине „постајао је непријатељ друштва и државе“, а то су највише „зликовци у комунистичким редовима“, што значи „да школа није васпитавала карактере, већ се бринула само о образовању“ али је и оно „подбацило“ јер „циљ правога образовања је да омладину оспособи за стручни рад и стваралаштво, развијајући урођене способности до максимума и оспособљавајући омладину за практичан живот“. Наше школе међутим биле су усмерене према стицању „механичког знања путем бубања и учења напамет, место да се ишло за развијањем интелекта код омладине“ од основне школе до доктората, а „здрава моћ расуђивања и лична иницијатива остале су или необрађене или закржљале“. Тако је стваран „умни пролетаријат, вечно незадовољан, који само чека државну службу и мисли на чиновничку каријеру и „спреман је на свако зло“. С друге стране, Недић се окупио на „српску буржоазију“ која је „лаковерна, неповерљива и грамзљива“, „ненасита, она је вечно незадовољна, све напада и критикује и ниједна власт у држави њој није добра“ јер „мисли да су и народ и држава ту само ње ради“.

Велики недостатак старог школства је и у томе што је било „непланско“ и није водило рачуна о „стварним потребама народа и државе“: лиферовале су огроман број младих и са дипломама чија спрема друштву није потребна па они брзо постају народни непријатељи, док „наше радионице и наша пољопривреда, наше занатство и рударство вапију за стручном радном снагом“, а број стручних школа је „премален“.

Закључак Недићеве критике своди се на истицање и недостатка *васпитања*: „У Југославији током 20 година наместо да смо наставом и васпитањем изградили здраву и јединствену народну душу, ми смо је разорили. Напа школа, са својим досадашњим системом образовања и васпитања, дала нам је једну безобличну масу назови интелектуалаца без душе и стварне способности и створила огромну војску незадовољника. Ова војска је увек спремна да подлегне сваком јачем утицају, свим могућим и немогућим идејама и убеђењима.“

школе требало је свести на потребан број и увести строга мерила и строгу селекцију. Уместо нижих гимназија увести „грађанске школе, занатске, пољопривредне, ниже техничке и друге“.

Универзитет треба да ствара „националну елиту“ па његови професори морају бити и васпитачи и образовно-васпитни рад спроводити по менторском систему уз пуну одговорност и наставника, асистената и студената за успех целокупног наставног процеса. Професори и асистенти се баве искључиво науком и наставом уз искључење других делатности, а најспособнији студенти добиће све услове за напредовање.

Пошто су сви чланови Српске академије наука морали дати изјаве о својим опредељењима, посебно односу према слободном зидарству, и Академији је, у оквирима могућности, омогућен рад.

Тако је конципирано српско окупацијско школство пре свега у списима министра просвете и вера Велибора Јонића⁶ почев од његовог програмског говора одржаног 20. јула 1941. све до ослобођења Београда.

Међутим, од програмских написа министра Јонића релативно брзо је (уз консултације осталих предлога многих искусних школских људи) настао *Државни просветни план*⁷ обнародован почетком 1942. Школска пракса је убрзо доводила у питање многе његове принципе. Као што смо указали, овај План дао је гимназији сасвим скромно место међу пољопривредним, шумарским, мајсторским, занатским, грађанским, трговачким, административним, техничким, учитељским, уметничким, фискултурним школама свих нивоа (од забавишта до универзитета). Тако је овај

⁶ В. Јонић, Национални списи III. *Министар просвете говори...* Београд 1941, 3–30, с предговором Милоша М. Милошевића „Стварање нове националне елите“, V–XI. Библиографија написа о овој реформи доста је обимна и недовољно проучена и оцењена. Видети нпр. Бранко П. Дивљан, *Грађанска школа и школска реформа*, „Просветни гласник“, 1942, 66–69. Тодор Лилић, *Оiledне школе. Реформа наше школе*, исто, 1942, 70–78. За радну школу изјаснили су се: Данило Вуловић, „Просветни гласник“ 1942, 228–243; Милорад Ж. Павловић, *Један предлог за измену наставног плана и програма средњих и средњих стручних школа*, исто, 649–654. – Видети даље: Др Павел Стрижек, *Проблеми наше средње школе*, исто, 1943, 361–371. Велимир Стефановић, *Концепција наставе. Школски животи и рад у изградњи нашег човека*, исто, 10, 1942, 545–554. Милош Р. Павловић, *Сиваралачка настава*, исто, 580–584. Ал. Милићевић, *Дом и школа*, исто, 1943, 204–210. Коста М. Лучић, *Средства за умно васпитање и самоваспитање*, исто, 7–8, 1943, 280–291. – У општој концепцији тоталитаризма ипак се временом нашло места и за индивидуализацију наставе па је Министарство просвете и вера послало школама анкетне листове ради „психолошког проучавања ученика виших разреда“, МПСИВ II, бр. 746 од 20. I 1943. Станко Првановић, *О васпитању женској подмлазка*, „Просветни гласник“, 7–8, 1943, 247–251. За „вредносну равноправност“ женских чланова заједнице и сада се zaloжила Мага Магазиновић, *Размишљање о будућој женској средњој школи*, исто, 1942, 58–65, чиме је указано на шире видике од оних на које је нпр. В. Јонић свео улогу жене у будућем српском друштву ставом: „женска деца се имају тако образовати и васпитавати да доцније буду добре жене и мајке“ (*Кореница реформа наше просветне подмлазке и наших школа*, Ново време бр. 65, 21. VII 1941, 1).

⁷ План је публикован према *Извештају генералног секретара Главне просветне комисије* Војина Драмушића, „Просветни гласник“, 1942, 58–65.

План морао остати на папиру, али нека његова решења и интенције нису без значаја и данас.

Опстанак српског народа у тешким условима фашистичке окупације, пошто су морале да исклуче сваку помисао отпора окупатору оружаним путем, квислиншке просветне власти су директно повезивале са *националним и социјалним васпитањем омладине* у указаном смислу и значењу. У некој врсти заноса и минималним могућностима школског рада у датим условима, дошло је до минимизирања ако не и занемаривања фактора наслеђа. Тако се пало на позиције наивног просветитељског еволуционизма – у веру емпиричара и практичара (нарочито учитеља) и рационалиста у пресудност васпитања.⁸ Није се довољно увиђао утицај дома и друштва и ограничене могућности школе, па се настојало да се ђаци одвоје од свих „штетних ваншколских утицаја“ – родитељских, уличних, од кафана, биоскопа, позоришта, штетне лектире итд. Током прве две окупацијске школске године по средњим школама уведена су предавања из „грађанског морала“ у којима су учествовали и ђаци.

Настојање да се сеоски учитељи што потпуније укључе у цивилизацијско и културно-просветно уздизање села, није могло дати уочљиве резултате током 3–4 године окупације поготову што се знатан део учитеља укључио у НОП и деловао супротно од наредби власти. Затим, покушај да се грађанске школе ставе у основу нижег средњег образовања у функцији школе рада, није успео – оне су се претвориле (нарочито негативном селекцијом и кадрова ђака и наставника) у „сиротињске, пролетерске, класне школе“; зато је предлагано стварање „општег типа ниже средње школе“ за тзв. „малог човека“, из које би се у више разреде ђаци примали конкурсом под једнаким условима, а свуда би се спровело „радно образовање и васпитање“. По саветима опрезнијих педагога, Министарство просвете и вера отворило је „огледне народне школе“ утемељене на начелу „рада, живота и заједнице“ – дакле са мало „теорије“ а више праксе. Било је и других елемената радне школе, предлога за увођење предмета: наука о људском друштву, научна етика и грађанска права и дужности, за редукцијом „дидактичког материјализма“, концентрацијом наставе да би школа била више продуктивна него рецептивна, да би настава постала стваралачка и у њено остваривање укључени дом и друштво.

⁸ Наивни еволуционизам др Војислав Р. Младеновић (*Смисао и културни значај васпитања*, „Просветни гласник“, 1942, 156–163) заснива и позивањем на ауторитет Лајбница (W. Leibniz), Канта и Песталоџија (J. H. Pestalozzi). Ал. П. Милићевић (*Ружичне навике у нацијском народу и у нацијској школи*, исто, 1942, 208–212) наивно је веровао да се васпитањем у ратно доба могу искоренити чак и псовке. О друштвено-моралном васпитању писали су и: П. Ј. Тодоровић, *Поводом васпитања у нацијским средњим школама*, исто, 10, 1942, 569–571; МПив III, бр. 17271 од 22. IX 1943; и др.

Експерименти су настављени са *оїледном насїавом*.⁹ На основама радне школе у педагогичи, формиране су *радне чеїе* од одељења по средњим школама за обраду школских градина не само по мањим местима већ и по градовима. Затим је основана *Национална служба за обнову Србије* по градовима која је некако умиривала окупаторске и квислиншке власти да се њени чланови неће „одметнути у оружане одреде“ – али су многи припадници НОП-а у њеном окриљу нашли привремено окриље пре одласка у партизане.

Ако поново резимирамо главне тачке концепције окупацијске реформе школства после неуспелих покушаја њиховог реализовања у пракси, најбоље је да се држимо зборашког идеолога др Димитрија Најдановића и његовог *їроїрамскої нацїїа реформе школсїва и їросвееїе из 1943. їодине*.¹⁰ И по њему као по Јонићу и другима, просвета „нове Србије“ се мора заснивати на „народном духу“ и „школе понародити“, „очистити од материјализма“, рационализма, либерализма и атеизма уз повратак светосављу, а „изузетни радикализам се захтева у борби противу комунизма“; „васпитање мора захватити целу ученичку личност“ која израста као „просветна, морална и политичка јединка“ на основама рада и „верности народне интелигенције народу“. На формирању Просветног савета 10. новембра 1943. Велибор Јонић је одржао програмски говор, а Владимир Велмар–Јанковић, уз своја „разматрања уз српски цивилни план“ у 10 тачака, скицирао лик човека који би могао да одговори задатку остваривања тога *їлана „срїскої самосналажеења“ који їредсїавља резиме изложених їрофацисїїичких концееїїа рада, їросвееїе и школсїва*.

Али све је било залуд – догађаји су текли својим током и Трећи рајх се ближио своме краху а са њиме и квислиншка Србија и њена школска стварност. Предузимане су многе мере да би се одржао школски систем. Српровођена је *конїрола владања и креїїања ученика* нарочито после тзв. ђачког часа. На основу одлуке генерала Милана Недића и наредбе министра просвете и вера Велибора Јонића од 22. маја 1942, „у учионицама и ходницима свих школа“ морали су бити постављени натписи: „Мир, ред, рад и слога то је спас Србије“, „Само слога Србина

⁹ Није било успеха ни у експерименту са увођењем *оїледне насїаве* прво у основне па у учитељске и друге средње школе иако је опрезни Д. В. (напис *Позиїивни резулїаїи оїледне насїаве*, НВ бр. 633, 25. V 1943, 3) настојао да охрабри ове толстојевске напоре. У овом експерименту основна пажња поклањана је „озбиљном напору ученика, њиховом душевном напору што се узима као основица целог система“. Ученик треба да „ује у стварност и да на том пољу обрађује своје знање према критеријуму из наше прошлости, користећи научна сазнања разних области наука“. Ученик треба да ради „смишљено“, да стиче јасна сазнања и „да се осети одговорним“. Изгледа да је заборављено сазнање француских просветитеља 18. века да је већина људи више створена за репродуктивни него за стваралачки рад и размишљање.

¹⁰ Дим. Најдановић, *Основни їроблеми наїце їросвееїе*, „Просветни гласник“, 1943, 1–10. *Образоване Главної їросвееїної савееїа їри Минисїарсїїву їросвееїе и вера*, исто, 1943, 383–386; В. Јонић, *Говор*, 387–394; Вл. Велмар–Јанковић, *Пуїїеви срїскої самосналажеења*, 397–415. – Марксистичке оцене горњих стапова дали су: Владета Тешић, М. Мирковић, С. Ћунковић, Раде Вуковић, *Сїо їодина Просвееїної савееїа Србије*, Београд 1980, 137–144.

спасава“, „Све у Српство“, „Бог чува Србију“ и сл. У тим паролата садржана је основа идеолошке индоктринације. Од „позитивних вредности“ које је школа требало да формира истицане су и следеће: „Национално васпитање ученика“ и њихово „уљудно опште понашање“, „другарска љубав, сарадња, поштовање и ред“ између самих ученика, наставника и свих учесника у настави и васпитању и образовању уопште.¹¹

Из извештаја о трогодишњем раду средњих школа у окупираној Србији¹² евидентно је да наведене мере нису „смириле омладину“ и отклониле њену „комунистичку акцију“ по гимназијама и другим школским заводима и шире све до оружаних одреда. Услед тога донето је ново упутство о сузбијању „разузданог и недоличног понашања“ ученика и нередовног похађања школе. Уведен је скоро војнички режим: наређено је да се „изаберу најподеснија лица за васпитаче“, да разредне старешине *иделе* своја одељења на десетине са десетарима који ће одговарати за понашање својих десетина у школи и ван ње; васпитачи се обавезују да сваких 15 дана одржавају седнице са разредним старешинама у присуству директора школе да би доносили целисходне мере о побољшању контроле над понашањем ђака. Да би се „ђачки час“ могао спровести, наређено је да ученици и ученице као и пре рата носе одговарајуће капе, кецеље, бројеве и сл. Свака неуредност у долажењу на часове, нарочито ђака који не станују у месту школовања, ислеђивана је и кажњавана, јер се подозревало да узрочи томе могу да буду и ђачко учешће у „партизанској акцији“.

Борба против окупирајуће концепције и праксе школовања

Главни субјекти прво отпора а затим и борбе против изложених концепција и праксе били су следећи:

– вековна слободољубивост и борбеност српског народа против свих досадашњих окупатора и њихових мера тлачења и ограничавања у целокупном животу народа укључујући и школство;

¹¹ МПС II, бр. 10420/42, наредба о паролата по школама. По школама су заведене књиге наредба, посебно за ученике а посебно за професоре, којима су се дописи Министарства просвете и вера у облику наредба саопштавали на потпис. Видети и: *Председник владе ген. Недић о просветној мисији наставничког кадра*. „Један народ без омладине васпитане, честите, поштене и радне, нема своје будућности“, ИВ, бр. 816, 24. XII 1943, 3. „Дужност је наставника да омладину изведу на српски јури. Без неодлучности приђите чишћењу омладине од штетних елемената. Говор В. Јонића на Коларчевом универзитету на конференцији професора и наставника средњих школа Београда“, ИВ, бр. 816, 24. XII 1943, 3. – Као модел идеалног човека будућности по замисли др Дим. Најдановића може се узети његова скица карактера Дим. Љотића са основним цртама: „скромност“, „смерност срца“ и „смиреност отуда“; „самоодрицање“, „аскеза“; „родољубивост“; снажан политички „активизам“ и „херојство“ (Љотић је по њему „једини Антеј нашег политичког живота“); „побожност“; „остаје увек исти у свим теснацима Сциле и Харибле“. (Предговор књизи Дим. Љотића *Љотићева писма кнезу Павлу*, Београд, б. г., Луч, 3–12).

¹² „Преглед рада од 1941. до априла 1943. у Одељењу за средње образовање Министарства просвете и вера“, „Просветни гласник“, 1943, 53–62, 416–434.

– извештан отпор грађанске демократске свести и снаге;
– једини организовани и теоријски фундирани отпор који је прерастао у борбу против окупатора и квислинга и у области просвете и школства – преузела је КПЈ.

Упркос постојању пакта Хитлер–Стаљин, КПЈ је кренула у НОБ већ од априлског и првомајског прогласа и закључака Мајског саветовања ЦК КПЈ 1941. у Загребу, којима су у духу идеологије Народног фронта из 1935. сви слојеви српског народа позвани на борбу против окупатора и квислинга и перспективно на национално ослобођење од њих и изградњу новог, социјалистичког друштва под вођством КПЈ.

Излагање ових проблема прелази оквира нашег саопштења поготову што су они били тема посебног научног скупа¹³ и истраживачких радова.

Закључне напомене

Анализом његовог понашања током историје још од времена Константина Порфириогенита, у психологији српског народа запажена је једна карактеристична црта. У временима спољне опасности Срби су претежно савлађивали свој крајњи индивидуализам и прелазили преко међусобних деоба и трвења разних врста, уједињавали снаге (по касније формулисаном начелу „Само слога Србина спасава“) и из борби излазили као победници. Међутим, после нестанка спољне опасности, у миру су често губили тековине постигнуте у рату, што је било узроковано и настављањем са старим уз додатак нових деоба и трвења и недостатком смисла за социјалну солидарност и рад за опште добро.

Та се историјска правилност донекле поновила и у одржавању просвете и школства за време окупације 1941–1944. године. Иако су били издељени на десетину фракција које су се узајамно сатирале, проценат профашистички оријентисаних просветно-педагошких и школских људи био је мали у односу на грађанске патриоте донекле солидарне с левом интелигенцијом нарочито у спасавању школске омладине. Тако се у српској марионетској окупацијској држави остварила лабава симбиоза из-

¹³ *Просвећа и школство у НОР-у и револуцији народа и народности Југославије*. Радови са научног скупа у Новом Саду, 1983. Нови Сад 1984, изд. Савет академија наука и уметности СФРЈ и Војвођанска академија наука и уметности. Редактор Чедомир Попов. Видети нарочито: Душан Недељковић, *Развој реформе и суштина просвеће и школства нације револуције*, 19–41. (Аутор даје основне одговоре на питања просвете и школства на ослобођеним територијама у целој окупираној земљи и пројекте за њихову обнову у новој Југославији. Садржи архивске податке и тумачења.) Раде Вуковић, *КПЈ и развој просвеће и школства на још дрину Србије у време НОР-а и револуције (1941–1945)*, 313–328. (Указује на основне концепције: обавезно и бесплатно школовање, научност и световност наставе, свестрано и хармонично духовно и физичко васпитање и образовање.) Владо Стругар, *Југословенска и револуционарна одлика југословенског школства*, 563–565. Чедомир Попов, *О циљевима и задацима васпитно-образовног рада у школи НОР-а и револуције*, 573–575. Овај зборник реферата и саопштења обухвата целу територију СФРЈ. Разуме се, њиме истраживања нису исцрпена.

међу релативно благе силом наметнуте од окупатора и квислинга варијанте идеологије и праксе нацифашизма и временом све претежнијег српског националног традиционализма и конзервативизма и још претежније прогресивне идеологије и праксе СКОЈ-а и КПЈ.

Државни просветни план објављен већ почетком 1942. *ни у једној основној замисли није могао бити остварен* нарочито у крајностима које су у њему биле видне. Наиме, одстрањење из школа (филозофског) материјализма, рационализма, либерализма и атеизма а с друге стране стављање у основу наставе и васпитања (филозофског) идеализма, мистификованог светосавља, верских празника, народних обичаја и сл., није могло овладати младим духовима. Затим, исту је судбину доживело одбацивање космополитизма ради ликвидације марксизма и комунизма у ђачкој свести и учвршћивања српског национализма, национално-социјалног образовања и васпитања и „српског погледа на свет“; било је релативно оправдано ограничавање по школама лажног интелектуализма, књишког знања одвојеног од друштвених потреба и стварања интелектуалног пролетаријата, што се настојало постићи стављањем у основе концепције школства хипертрофиране „радне школе“ и „радног и национално-моралног васпитања“ уз помоћ увођења као основног типа „грађанске школе“ и „огледне наставе“, светоназорног начела „мир, ред и рад“; није помогло ни увођење идеолошких васпитача по школама и провојне организације одељења и разреда, ни онемогућавање средњег а поготову вишег образовања не само јеврејској и циганској већ и „национално непоузданој“ српској омладини. Није помогло ни пропагирање и форсирање „народног задругарства“, увођење тзв. добровољне радне службе за обнову Србије, радних чета по школама итд. Иначе, има доста истине у оцени о штетности за српско друштво масовног пресељавања неквалификованих сеоских пролетера у градове као и штетности псеудоинтелектуалаца који нису били спремни за рад и жртву за опште добро а чије су квалификације мало могле да користе заједници. Услед недовољних прихода за виши стандард, обе категорије становништва биле су стални извор незадовољства због свог положаја у друштву ма како оно било организовано. Пошто Универзитет није радио (осим што су апсолвенти и докторанди полагали дипломске односно докторске испите),¹⁴ не може

¹⁴ Остао је научно необрађен проблем (посебно у погледу статистичке квантификације и оцене) садржан у чињеници да су у ИДХ, делимиче у Словенији и Македонији читаво време окупације школе и универзитети радили и формирали високостручне кадрове, затим у чињеници да у Хрватској није ликвидиран врх усташке интелигенције за коју је Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и домаћих издајника дала доказе да је то заслужио већ је у процесу социјалне и идеолошке мимикрије наставио да делује и у СФРЈ и у дослуху са усташком емиграцијом на припреми рушења нове Југославије. Десеткована прилично масовним ликвидацијама с краја 1944. и почетком 1945, српска интелигенција није могла ступити у равноправан дијалог са хрватском, словеначком и интелигенцијом других југословенских република све док није са Универзитета пристигла поратна генерација дипломираних студената и доктора наука.

се оценити како би изгледало формирање врхунске „националне елите“ на Београдском универзитету.

Иако се не може порећи да су неке од замисли реформе школства од основног до универзитетског имале и извесне позитивне одлике, *српско окупирационо школство у целини није могло положити истих пред својим временом*. При свему томе, остварило је пре свега задатак континуираног формирања средњег кадра. Даљим школовањем у новој Југославији тај кадар дао је солидан високостручни и научни кадар који је преузео свој део посла у обнови и развоју земље током пола века постојања друге Југославије.

ANDRIJA B. K. STOJKOVIĆ

LES BASES DE LA PÉDAGOGIE ET DE L'ÉCOLE EN SERBIE SOUS L'OCCUPATION DE 1941 À 1944

Résumé

L'auteur donne, dans les titres et le contenu des chapitres de sa communication, la réponse à la question posée dans le titre de cette communication. 1) La dissolution du Royaume de Yougoslavie et les efforts des autorités de collaboration, dans la Serbie sous l'occupation de 1941 à 1944, pour concevoir et garder l'éducation et l'école dans le cadre de la doctrine et de la politique nazi-fascistes. – 2) Après accord, l'apport d'un »Plan étatique d'éducation« visant la réforme de l'instruction et de l'école, de la formation professionnelle, de l'éducation au travail, nationale et morale. – 3) La lutte contre la conception et la pratique scolaires de l'occupation. – 4) Remarques de conclusion: Certaines idées sur la réforme du système scolaire sous l'occupation, de l'école primaire à l'université, avaient eu quelques aspects positifs, mais dans l'ensemble, le système scolaire serbe ne pouvait pas obtenir un visa pour son temps. Malgré cela, il a accompli un effort de continuité dans la création des cadres moyens, qui a donné, dans la suite de leur éducation, en Yougoslavie, des cadres hautement qualifiés et scientifiques solides.

